

<http://dx.doi.org/10.16926/trs.2019.04.02>

Anna WARAKOMSKA

<https://orcid.org/0000-0003-2926-3149>

Uniwersytet Warszawski (Warszawa)

Od literatury gastarbeiterów do literatury interkulturowej w niemieckiej rzeczywistości postimigranckiej

Streszczenie: W artykule przedstawiono tło historyczne imigracji do Niemiec oraz wpływ dyskusji politycznej na zmianę postrzegania imigrantów w tym kraju. Następnie ukazano związki tego dyskursu z konstruowaniem teorii literaturoznawczych, a także przedstawiono kolejne pojęcia literaturoznawcze służące definiowaniu literatury imigrantów i wyjaśniono główne motywy omawianej literatury oraz kwestie związane z jej recepcją.

Słowa kluczowe: literatura gastarbeiterów, literatura interkulturowa, rzeczywistość postimigrancka, nowa literatura niemiecka.

Und doch klopfen die Germanisten seit Jahrzehnten munter ihren liebgewordenen Kelim aus, und es purzeln Begriffe nur so heraus: ‚Literatur von Ausländern‘, ‚Gastliteratur‘, ‚eine deutsche Literatur von aussen‘, ‚Migrantenliteratur‘, ‚Chamisso-Literatur‘, ‚Literatur nationaler Minderheiten‘ und – mein absoluter Liebling – ‚eine nicht nur deutsche Literatur‘¹.

Tymi słowami znany pisarz Ilija Trojanow wprowadza w przedmiot dość obszernego dyskursu literaturoznawców o adekwatnym nazwaniu literatury tworzonej po niemiecku przez autorów, których przodkowie nie pochodzą z Niemiec. Trojanow jako jeden z wielu zabierających głos w przedmiotowej dyskusji wymienia najbardziej okrzeple terminy, ale

¹ I. Trojanow, *Migration als Heimat. Von den literarischen Früchten der Entwurzelung und den Agenten der Mehrsprachigkeit*, „Neue Züricher Zeitung”, 30.11. 2009, s. 4.

przytoczyć można wiele innych, np. *Brückenliteratur* [literatura mostów], *eine andere deutsche Literatur* [inna niemiecka literatura], albo też *interkulturelle Literatur* – [literatura interkulturowa]. Tym ostatnim określeniem będę się posługiwała w dalszym ciągu wywodu jako terminem technicznym – wydaje się on najbardziej neutralny i poręczny, gdyż – z jednej strony – bezpośrednio sugeruje specyfikę twórczości powstającej na przecięciu kultur, a z drugiej strony – jest poprawny politycznie. A polityka odgrywa – w moim przekonaniu – w tym dyskursie znaczną rolę. Ponadto jest to pojęcie ostatnio coraz częściej używane w naukowym obiegu². Mój artykuł oparę na kilku elementach, najpierw przedstawię krótko tło historyczne i właśnie wpływ dyskusji politycznej na zmianę postrzegania imigrantów w Niemczech, a także, co się z tym wiąże, związki tego dyskursu z konstruowaniem teorii literaturoznawczych. Przedstawię kilka definicji pojęć zawartych w tytule referatu, główne motywy omawianej literatury oraz wybiórczo kwestie związane z jej recepcją.

1. Tło historyczne

Błyskawiczny rozwój czasów *Wirtschaftswunder*³ przyniósł ze sobą nie tylko dobrobyt i materialną stabilizację niemieckim obywatelom, ale także coraz większe zapotrzebowanie przemysłu na tzw. siłę roboczą. Niedobór w tym obszarze spowodowany wojennymi stratami w ludziach zwiększył się wraz ze wzniesieniem muru berlińskiego. Rąk do pracy zaczęto poszukiwać za granicą, sprowadzając do kraju robotników o często odmiennej kulturze i przyzwyczajeniach. Ich odrębny sposób życia traktowano w RFN przez lata jako kwestię marginalną, lecz z czasem stał się on powodem konfliktów lub kontrowersji wyrażających się np. w dyskusjach o dziedzictwie i tożsamości obywateli niemieckich w zderzeniu z wyzwaniem kulturowymi XXI wieku. Mam tu na myśli głównie publiczne debaty o przystoso-

² Por. D. Wrobel, *Interkulturelle Literatur und Literaturdidaktik. Kanonbildung und Kanonerweiterung als Problem und Prozess*, „Germanistische Mitteilungen” 2008, nr 68, s. 27–35; M.-N. Faure, *Von der Chamissoliteratur zur Ankunfts-literatur – interkulturelle Literatur und Neubestimmung des Deutscheins*, [w:] A. Warakomska, M. Öztürk (red.), *Man hat Arbeitskräfte gerufen, ... es kamen Schriftsteller. Migranten und ihre Literaturen*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2015, s. 41–56; K. Schenk, *Formen des Ich-Erzählens in der inter-/transkulturellen Literatur*, [w:] R. Rădulescu, Ch. Balthes-Löhr (red.), *Pluralität als Existenzmuster. Interdisziplinäre Perspektiven auf die deutschsprachige Migrationsliteratur*, transcript, Bielefeld 2016, s. 47–61.

³ H.-U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*, t. 5, C.H. Beck, München 2008, s. 48.

waniu rodzin imigranckich do potrzeb nowoczesnego społeczeństwa post-industrialnego wywołane nie tylko książką Thilo Sarrazina *Deutschland schafft sich ab*, ale też wcześniejszymi publikacjami na temat potencjalnych zagrożeń dla obywateli rdzennie niemieckich wskutek tzw. *Überfremdung* („wyobcowania we własnej kulturze”) oraz terroryzmu⁴.

Poczesne miejsce w tych debatach zajmuje zazwyczaj kwestia socjalizowania dużych grup społecznych w kulturze islamu oraz nieprzystawalności owej socjalizacji do życia w liberalnych demokracjach. Piotr Madajczyk wnikliwie przedstawia fundamentalne rozbieżności w tym obszarze, odnosząc się do takich zagadnień, jak np.: prawa człowieka w zestawieniu z szariatem, podporządkowanie polityki doktrynie religijnej, równouprawnienie kobiet i mężczyzn, wolność wyznania, wolność słowa, obyczajowość wyrażająca się w stroju, posiłkach, obchodzeniu świąt islamskich, interpretacji małżeństwa, etc.⁵ Kluczowy problem badacz charakteryzuje w następujący sposób:

Jak odwołanie do szarii miałyby funkcjonować w Europie lub konkretnie w RFN? Państwa europejskie nie mogą tolerować paralelnego, niedemokratycznego systemu prawnego, tworzenia państwa w państwie. Stanowiłoby to zagrożenie dla demokracji. Wprawdzie w chrześcijaństwie istniały podobnie jak w islamie tendencje odwoływania się do przemocy i wpływu religii na politykę, ale parę wieków temu, a obecnie traktowane są jako barbarzyństwo. Czy możliwy jest nowoczesny islam bez szarii? Muzułmanie w Europie nie mają w świecie mużułmańskich wzorów, do których mogliby się odwołać. Tymczasem kluczowym problemem kształtowania islamu w Europie jest stosunek do konstytucji i prawa. Widać, jakie problemy ma islam z zaakceptowaniem faktu, że wolność religii może oznaczać także odejście od islamu. Widać, jak próbuje sobie radzić z problemem, stwierdzając, że należy przestrzegać praw kraju zamieszkania, o ile szaria na to pozwala⁶.

Powracając do historii, przypomnieć należy, że już w 1955 roku Niemcy podpisały z Włochami bilateralną umowę o zatrudnieniu pracowników sezonowych. Po Italii ratyfikowano kolejne podobne porozumienia z Hisz-

⁴ Por. G. Lachmann, *Tödliche Toleranz. Die Muslime und unsere offene Gesellschaft. Mit einem Beitrag von Ayaan Hirsi Ali über die Situation der muslimischen Frauen*, Piper Verlag, München – Zürich 2007, s. 60–82. Udo Ulfkotte, *Der Krieg in unseren Städten. Wie radikale Islamisten Deutschland unterwandern*, Eichborn Verlag, Frankfurt am Main 2003, s. 58 i nn.; Th. Sarrazin, *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2012, s. 64; A. Warakomska, *Problemy międzykulturowe w Niemczech XXI w. na przykładzie dyskusji o budowie meczetu w Kolonii*, [w:] E. Kuczyński, M. Tomczyk (red.), *Polityka – społeczeństwo – kultura. Niemcy, Austria, Szwajcaria w pierwszej dekadzie XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 287.

⁵ Por. P. Madajczyk, *Między fundamentalizmem a asymilacją. Muzułmanie w Niemczech*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2015, s. 60–75.

⁶ Ibidem, s. 61.

panią, Grecją, Jugosławią oraz Turcją, skąd w następnych latach przyjechało najwięcej imigrantów zarobkowych⁷.

Jeśli mowa o liczbach dotyczących cudzoziemców w Republice Federalnej, to zdaniem autorów sprawozdania Fundacji Rozwoju „Europejskie Doświadczenia. Niemcy” – *Oprócz granic* z 2013 roku, a więc jeszcze sprzed najnowszych fal imigracji, pamiętać trzeba o zastrzeżeniach wobec oficjalnych statystyk. Nie pokazują one bowiem faktycznego rozmiaru społeczności napływowych, ponieważ uwzględniają zazwyczaj osoby będące obywatelami państw trzecich. Jak czytamy w studium:

Niemcy są jednak państwem imigracyjnym już od ponad sześćdziesięciu lat. Obecnie rośnie tam już czwarte pokolenie osób pochodzenia migranckiego, których pochodzenie etniczne determinuje życiowy start i problemy, z którymi muszą się mierzyć w niemieckiej rzeczywistości⁸.

Fenomen ten staje się widoczny również w odniesieniu do pisarzy z tzw. tłem migracyjnym, których zwykło się zaliczać do twórców literatury interkulturowej. Często wywodzą się z rodzin odmiennych kulturowo, ale chociaż są świetnie zintegrowani, właśnie z uwagi na język będący twórczym tego twórczości nadal odczuwają dyskomfort braku akceptacji. W przypadku takich autorów pochodzenie etniczne nie odgrywa decydującej roli w dokonywanych przez nich wyborach czy modelowaniu egzystencji, pochodzenie nie przysparza im także specjalnych życiowych dylematów. Borykają się natomiast z niechęcią uznania ich za pełnoprawnych członków wspólnoty. Owa niechęć, jak często twierdzą, przejawia się między innymi w nazewnictwie stosowanym do określenia ich pisarstwa, do czego za chwilę powrócę.

W tym miejscu zaznaczyć trzeba, że poza zwykłymi robotnikami do Niemiec przyjeżdżały również osoby wykwalifikowane, akademicy lub młodzież próbująca podjąć studia. Dzieci imigrantów poszły do szkół, na świat zaczęły przychodzić następne generacje. Kolejne fale migrantów, uchodźców politycznych, przesiedleńców, repatriantów powiększały grupę ludności napływowej: od 1968 roku – z Europy Wschodniej, od 1973 roku – z Ameryki Łacińskiej, w latach siedemdziesiątych z Bliskiego Wschodu, m.in. z Syrii, Iranu, Libanu, w drugiej połowie lat osiemdziesiątych rodziny

⁷ F. Şen, H. Aydın, *Islam in Deutschland*, C.H. Beck Verlag, München 2002, s. 12–15; Fundacja Rozwoju, *Oprócz granic*, „Europejskie Doświadczenia. Niemcy”, 30.06.2013, s. 1, źródło: <http://ed.frog.org.pl/component/content/article/102-europejskie-doswiadczenia-niemcy.html> [stan z 23.02.2014]; Berlin-Institut für Bevölkerungsentwicklung (red.), *Un-genutzte Potenziale. Zur Lage der Integration in Deutschland*, Stiftung Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Berlin 2009, s. 26.

⁸ Fundacja Rozwoju, *Oprócz granic...*, s. 1.

pochodzenia niemieckiego ze Wschodniej i Południowo-Wschodniej Europy, ale też imigranci z krajów azjatyckich Dalekiego Wschodu i z Afryki⁹. Te rzesze ludzi stanowiły niewątpliwie olbrzymi potencjał ekonomiczny, jednak poza siłą roboczą przywiezły ze sobą do Niemiec, jak słusznie zauważył Harald Weinrich, także pamięć kulturową. Wkrótce niektórzy z nich będą chcieli dać wyraz owej pamięci, sięgając po pióro czy udzielając się w innych dziedzinach sztuki, jak na przykład film, teatr, muzyka, malarstwo¹⁰.

2. *Gastarbeiterliteratur*

Ich pierwsze samodzielnie wydawane prace szybko nazwano *Gastarbeiterliteratur* – „literaturą *gastarbeiterów*”. Tworzyli ją imigranci z krajów śródziemnomorskich, najpierw w swoich językach ojczystych, rzadko po niemiecku. Przeważała liryka i krótkie formy prozatorskie – opowiadania, satyra, realistyczne deskrypcje codzienności, listy, piosenki, które wydawano w broszurach w językach ojczystych pisarzy, periodykach i własnym nakładem¹¹. Z początkiem lat osiemdziesiątych XX wieku zaczęły się ukazywać niemieckojęzyczne albo dwujęzyczne antologie literatury *gastarbeiterów*¹², także w małych nakładach i ze stosunkowo niewielkim rezonansem społecznym. Mimo słabego zainteresowania czytelników niektóre z tych oficyn całkiem nieźle radziły sobie na rynku. Ararat specjalizujący się w publikacjach adresowanych głównie do dzieci tureckich imigrantów przyczynił się do literackich debiutów takich pisarzy, jak Yüksel Pazarkaya, Aras Ören, Fakir Baykurt i Habib Bektaş, a wydawnictwo Dağyeli, także rozpowszechniające literaturę niemiecko-turecką, istnieje do dziś¹³.

Autorzy obcokrajowcy będący na początku swojej artystycznej drogi w Niemczech usiłowali się również zrzeszać. W 1980 roku Włoch Franco Biondi i Syryjczyk Rafik Schami założyli grupę literacką „Südwind *gastarbeiterdeutsch*” [Wiatr z Południa niemieckich *gastarbeiterów*] oraz uruchomili projekt wydawniczy o tej samej nazwie. Następnie rozszerzyli działalność, powołując do życia „Polinationaler Literatur- und Kunstverein”

⁹ Por. C. Chiellino (red.), *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*, J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2007, (2000), s. 51–58.

¹⁰ Szerzej na ten temat zob. Y. Karakaşoğlu, *Türkische Arbeitswanderer in West-, Mittel-, und Nordeuropa seit der Mitte der 50er Jahre*, [w:] K.J. Bade i in. (red.), *Enzyklopädie Migration in Europa: vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Schöningh, Zürich 2007, s. 1054–1061.

¹¹ Por. C. Chiellino (red.), *Interkulturelle Literatur...*, s. 79.

¹² Por. ibidem.

¹³ Por. S. Sölcün, *Literatur der türkischen Minderheit*, [w:] C. Chiellino (red.), *Interkulturelle Literatur...*, s. 135–152, tu s. 141–142.

[Polinarodowe Stowarzyszenie Literatury i Sztuki], w skrócie PoLiKunst. Jego fundamentalnym celem stało się przeciwstawienie wobec dyskryminacji w społeczeństwie przyjmującym¹⁴. W 1985 roku organizacja skupiała 75 twórców z 23 krajów. Organizowano w ramach jej działalności wiele spotkań, odczytów, wystaw etc., opublikowano kilka roczników oraz antologii literatury zrzeszonych pisarzy. PoLiKunst współpracowała z „Warsztatami Literatury Świata Pracy”, choć dążyła do autonomii, zwłaszcza w odniesieniu do niemieckiego rynku literatury i mediów, obawiając się ich ewentualnego wpływu na wymowę wypowiedzi. Niestety, problemy logistyczne i organizacyjne, ale też osobowe, nie pozwoliły przetrwać tej organizacji – po dwóch latach zakończyła swoją działalność¹⁵.

Istotną rolę w procesie upowszechniania literatury cudzoziemców odegrał Instytut Języka Niemieckiego jako Języka Obcego (Institut für Deutsch als Fremdsprache) na Uniwersytecie w Monachium. Jego założyciele i pracownicy, m.in. Harald Weinrich oraz Irmgard Ackermann, zachęcali do pisanie po niemiecku, organizując na przykład konkursy literackie dedykowane specjalnie obcokrajowcom. Pierwszy z nich z 1980 roku pod hasłem *Als Fremder in Deutschland* [Jako obcy w Niemczech] zaowocował dwa lata później tomikiem, w którym opublikowano niektóre z nadesłanych prac¹⁶. Stworzyło to niemieckiemu czytelnikowi szansę zapoznania się z próbkami tej nowej literatury, co kontynuowano w następnych latach. Kolejne edycje konkursu zwieńczono antologiami *In zwei Sprache leben* (1983) i *Über Grenzen* (1987) wydanymi w oficynie dtv (Deutscher Taschenbuch Verlag).

Poza prezentacją języka, stylu i przede wszystkim wątków zasygnalizowanych w tytułach zbiorów (tj. życie w dwóch językach, ponad granicami) wydawcy mieli też ambicję zachęcenia innych badaczy do eksploracji tego nurtu pisarstwa. Ackermann w posłowiei jednej z antologii postulowała m.in. podjęcie badań nad kreatywnym wpływem tych dzieł na język niemiecki: „Es wäre sicher lohnend, einmal genauer zu untersuchen, welche Wirkung auf das Instrumentarium der deutschen Sprache solche kreativen Eingriffe in die vertraute Sprachform haben”¹⁷.

¹⁴ Por. H. Rösch (red.), *Migrationsliteratur im interkulturellen Kontext: eine didaktische Studie zur Literatur von Aras Ören, Aysel Özakin, Franco Biondi und Rafik Schami*, Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt am Main 1992, s. 22–24.

¹⁵ Por. U. Reeg (red.), *Schreiben in der Fremde. Literatur nationaler Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland*, Klartext, Essen 1988, s. 92.

¹⁶ I. Ackermann, *Als Fremder in Deutschland. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländern*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1982.

¹⁷ I. Ackermann, *In zwei Sprachen leben. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländern*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1992 (1983), s. 244. [„Naturalnie owocne byłoby zbadanie kiedyś, jak na niemieckie instrumentarium językowe oddziałują takie kreatywne operacje na swojskiej formie języka”].

Motywy prezentowanych wierszy i prozy oscylowały wokół zadanych tematów. Dotyczyły przeważnie codzienności w nowym środowisku, tęsknoty za ojczyzną, różnych form dyskryminacji czy też niedopasowania, odmienności, granic rzeczywistych i wyimaginowanych między społecznościami auto- i alochtonów. Symptomatyczne wydają się słowa z tej samej publikacji, *explicit*e wskazujące na istnienie wrogości wobec cudziemców, przyjmującej w codziennym życiu różne formy – jako stały temat tych tekstów: „Die Texte belehren uns über härtere Fakten: daß die Ausländerfeindlichkeit auch im «normalen» Kontext, auch unter Bürgern, die keineswegs als «staatsgefährdend» eingestuft werden, erschreckende Formen angenommen hat”¹⁸.

Stan odosobnienia, społecznej alienacji ze względu na wygląd, język, brak rzeczywistych kontaktów z autochtonami – często problematyzowane w tych tekstach – ochrzczono mianem *Betroffenheitsliteratur*¹⁹, a następnie *Literatur der Fremde* oraz *in der Fremde*. Pustka odczuwana jako skutek niechęci większości społeczeństwa stanowiła w realnym świecie pokłosie rozstrzygnięć politycznych: *gastarbeiterzy* traktowani jako „nur vorübergehende Aushilfskräfte”, w pierwotnym założeniu nie mieli się integrować z miejscowymi²⁰. Dlatego też ani rządzący, ani zwykli obywatele generalnie nie dbali o integrację, co stanie się zarówno wyzwaniem przyszłości, jak i wielkim tematem literatury.

Poza wspomnianym Instytutem Języka Niemieckiego jako Języka Obcego ogromną rolę popularyzatorską odegrała również nagroda literacka im. Adelberta von Chamisso. Honorowano nią przez ponad trzydzieści lat autorów, którzy niemiecki opanowali jako drugi język, a po zmianie kryteriów jej przyznawania przed kilku laty – tych, którzy, mając za sobą doświadczenie zmiany języka i kultury, oddają w sposób artystyczny różnorodne aspekty interkulturowej egzystencji²¹. To przeobrażanie podyktowane zo-

¹⁸ Ibidem, s. 250. [„Teksty te pouczają nas o cięższych gatunkowo faktach: że wrogość do cudzoziemców, także w «zwykłych» kontekstach, także wśród obywateli, którzy w żadnej mierze nie zostali zaklasyfikowani jako «niebezpieczni dla państwa», przyjęła zastraszające formy”]. Warto dodać, że analogiczną funkcję pełniły podobne publikacje tego typu, np. I. Ackermann (red.), *Türken deutscher Sprache. Berichte, Erzählungen, Gedichte*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1984; H. Özkan, A. Wörle (red.), *Eine Fremde wie ich. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländerinnen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1984; czy H. Friedrich (red.), *Chamissos Enkel. Zur Literatur der Ausländer in Deutschland*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1986.

¹⁹ O rzeczywistych intencjach pisarzy zaliczanych do tego nurtu zob. H. Rösch (red.), *Migrationsliteratur im interkulturellen Kontext*, s. 22.

²⁰ Por. F. Woellert, R. Klingholz, *Neue Potenziale. Zur Lage der Integration in Deutschland*, Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Berlin 2014, s. 5.

²¹ Por. N. Blum-Barth, *Chamisso-Literatur. Einige Anmerkungen zu ihrer Definition, Provenienz und Erforschung*, „literaturkritik.de rezensionsforum”, źródło: <http://literaturkritik.de>

stało zapewne kontestacją nagrody w środowisku autorów, uważających ją za formę marginalizacji, a nawet stygmatyzacji. Zmiana języka i kultury podawana jako cecha wyróżniająca ich dorobek wskazuje – twierdzili – na ich obcość czy brak partycypacji (*das Nicht-Dazugehören*)²².

Do grona laureatów nagrody głównej oraz nagród dodatkowych, mających finansowo wspierać pisarzy pochodzących z różnych kręgów kulturowych, należeli, m.in.: Aras Ören, Rafik Schami, Ota Filip, Franco Biondi, Carmine Gino Chiellino, Zafer Şenocak, Yüksel Pazarkaya, Zehra Çırak, Cyrus Atabay, Alev Tekinay, Libuše Moníková, SAID, Adel Karasholi, Galsan Tschinag, Dante Andrea Franzetti, Marica Bodrožić, Dragica Rajčić, György Dalos, László Csiba, Catalin Dorian Florescu, Matthias Nawrat, Yōko Tawada, Güney Dal, José F.A. Oliver, Jiří Gruša, Natascha Wodin, Emine Sevgi Özdamar, Selim Özdoğan, Ilija Trojanow, Zehra Çırak, Terézia Mora, Radek Knapp, Feridun Zaimoğlu, Dimitré Dinev, María Cecilia Barbetta, Artur Becker, Abbas Khider, Sherko Fatah, Olga Grjasnowa²³. Zauważyć należy, że wśród uhonorowanych przez Fundację znajduje się również trzech autorów pochodzących z Polski (Matthias Nawrat, Radek Knapp, Artur Becker)²⁴.

3. Literatura migrantów, migracji, interkulturowa

Na przestrzeni lat rozwinął się dyskurs literaturoznawców badających rozważaną tu literaturę. Poza już wymienionymi badaczami wspomnę kilka choćby nazwisk: Dietrich Krusche, Karl Esselborn, Martin Hielscher, Ortrud Gutjahr, Ulrike Reeg, Heidi Rösch, Heimke Schierloh, Manfred Durzak, Nilüfer Kuruyazıcı, Paul Michael Lützler, Norbert Meklenburg, Carmine

kritik.de/id/18242#_ftnref3 [dostęp: 22.11.2017]. W oryginale: „die vor dem Hintergrund ihres eigenen Sprach- und Kulturwechsels Aspekte interkultureller Existenz sprachkünstlerisch gestalten”.

²² Por. S. Kister, *Klassenziel erreicht – ohne Auszeichnung*, źródło: <http://www.stuttgarternachrichten.de/inhalt.chamisso-preis-wird-eingestellt-klassenziel-erreicht-ohne-auszeichnung.964383b1-3b2c-44e0-98d3-85b7ac2e0388.html> [dostęp: 22.11.2017].

²³ Por. Robert Bosch Stiftung, źródło: <http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/html/14178.asp> [dostęp: 29.11.2017].

²⁴ Esej Matthiasa Nawrata oraz fragment najnowszej powieści Radka Knappa ukazały się w 3 tomie „Transfer. Reception Studies”. Por. M. Nawrat, *Die Realität des Papiertigers*, „Transfer. Reception Studies”, 2018, t. 3, s. 25–29; R. Knapp, *Der Mann, der Luft zum Frühstück aß*, „Transfer. Reception Studies”, 2018, t. 3, s. 21–23. Natomiast powieść *Das Herz von Chopin* Artura Beckera została poddana analizie przez Bożenę Annę Badurę. Por. eadem, *Polska literatura pisana po niemiecku. Recepcja literatury na pograniczu kultur na przykładzie powieści Artura Beckera „Das Herz von Chopin”*, „Studia Neofilologiczne” 2015, z. 11, s. 161–173, DOI: <http://dx.doi.org/10.16926/sn.2015.11.10> [przyp. red.].

Chiellino, Anna Picardi-Montesardo, Annette Wierschke, Monika Frederking, Leslie A. Adelson, Moray McGowan, Mary Howard i wielu innych, którzy nie tylko poddają analizie utwory literatury interkulturowej, ale także budują instrumentarium pojęciowe do jej interpretacji. Tytuły prac niektórych z wymienionych badaczy stawały się niekiedy hasłami służącymi do określenia całego nurtu. Po *Gastarbeiterliteratur* i *Betroffenheitsliteratur* do obiegu weszły kolejne terminy: *Ausländerliteratur*, *Literatur von außen*, *Migrantenliteratur*, itd. – przywołuje je cytat Trojanowa, którym posłużyłam się na wstępie²⁵. Natalia Blum-Barth uważa, że te pojęcia uwypuklają *nolens volens* odmiennosć oraz wykluczenie autorów piszących po niemiecku, dla których język ten nie jest mową ojczystą. Problematyka poszukiwania adekwatnego określenia dla tej literatury zależy, jej zdaniem, także od stanu prawnego. Nawiązując do Chiellina, który przeanalizował sformułowania umowy o naborze włoskiej „siły roboczej” z 1956 roku, Blum-Barth dodaje, że język polityki w Niemczech, i co się z tym wiąże – także dyskusji w przestrzeni publicznej, został skonstruowany tak, aby podkreślić tymczasowość pobytu pracowników najemnych²⁶.

Obserwując zmiany terminologiczne w dyskursie literaturoznawców, można zauważyć pewną analogię. Na początku dyskusji mówiono i pisano o literaturze *gastarbeiterów*, następnie o literaturze obcokrajowców, migrantów, ale też migracji, co już stanowiło rodzaj terminologicznej koncesji na rzecz poprawności politycznej. Przeniesiony został w ten sposób akcent z etnicznego przyporządkowania autorów na kwestie, których dotyczyła ich twórczość. Wraz ze zmianą sytuacji ludności napływowej, manifestującą się np. łatwiejszym uzyskiwaniem niemieckiego obywatelstwa po 2000 roku²⁷, ale też wskutek dyskusji o tożsamości i kulturowym dziedzictwie, społeczeństwie multikulturowym, globalizacji, itp., coraz silniej utrwała się nazwa „literatura interkulturowa”, która wydaje się, jak wspomniałam na wstępie, stosunkowo neutralna. Pozwala patrzeć na dorobek autorów piszących po niemiecku bez przywoływania tła migracyjnego (*Migrationshintergrund*) i w szerokim kontekście literatury światowej, która jako przestrzeń osvajania obcości była i jest *per se* interkulturowa. Dzięki podob-

²⁵ Szerzej na ten temat zob. też A. Warakomska, *Ruß – von der deutschen Literatur eines Autors mit Migrationshintergrund*, [w:] R. Rădulescu, Ch. Balthes-Löhr (red.), *Pluralität als Existenzmuster. Interdisziplinäre Perspektiven auf die deutschsprachige Migrationsliteratur*, transcript Verlag, Bielefeld 2016, s. 207–227, tu s. 208–210.

²⁶ N. Blum-Barth, *Chamisso-Literatur. Einige Anmerkungen zu ihrer Definition, Provenienz und Erforschung*, „literaturkritik.de rezensionsforum”, źródło: http://literaturkritik.de/id/18242#_ftnref3 [dostęp: 22.11.2017].

²⁷ P. Buras, *Muzułmanie i inni Niemcy. Republika berlińska wymyśla się na nowo*, Sic!, Warszawa 2011, s. 110.

nym, immanentnym przymiotom literatury Michael Hofmann i Julia Karin-Patrut mogli na przykład dosyć łatwo połączyć twórczość wielkich mistrzów pióra z zamierzchłej oraz nieco bliższej przeszłości, a następnie umieścić interpretacje ich dzieł w jednym podręczniku obok analiz nowszych tekstów pisarzy, których rodziny nie pochodzą z Niemiec²⁸. Interkulturowość rozumiem tu według definicji tych dwojga badaczy – jako wymianę między kulturami, w trakcie budowana jest tożsamość kulturowa wskutek połączenia elementów własnych i obcych²⁹. Nieco inny przypadek stanowi pojęcie transkulturowości zaproponowane swego czasu przez Wolfganga Welscha, który postulował, aby nowoczesne kultury postrzegać nie jako spetryfikowane i ściśle odgraniczone od wpływów wielkości, tylko jako konglomeraty, w których infiltrują się wzajemnie elementy różnorodnej proveniencji. W zglobalizowanym świecie, wraz z coraz szybszym przepływem informacji z najodleglejszych zakątków, dynamicznym transportem towarów i przemieszczaniem się ludzi dochodzi nieuchronnie, zdaniem autora, do kombinacji różnych wzorców. W takim świecie trudne wydaje się ostre odseparowanie pojedynczych tradycji i niemożliwe traktowanie ich jak niewzruszonych monolitów. Dlatego też Welsch optował za otwarciem się na nowy sposób postrzegania i opisu kultur, co ujął właśnie terminem transkulturowości, oznaczającym przenikanie się różnorodnych czynników. Pisał m.in.:

Unsere Kulturen haben de facto längst nicht mehr die Form der Homogenität und Separiertheit, sondern sie durchdringen einander, sie sind weithin durch Mischungen gekennzeichnet. Diese neue Struktur suche ich durch das Konzept der 'Transkulturalität' zu fassen. 'Transkulturalität' will, dem Doppelsinn des lateinischen trans- entsprechend, darauf hinweisen, dass die heutige Verfassung der Kulturen jenseits der alten (der vermeintlich kugelhaften) Verfassung liegt und dass dies eben insofern der Fall ist, als die kulturellen Determinanten heute quer durch die Kulturen hindurchgehen, so dass diese nicht mehr durch klare Abgrenzung, sondern durch Verflechtungen und Gemeinsamkeiten gekennzeichnet sind. Es geht mir um ein Kulturkonzept, das auf die Verhältnisse des 21. Jahrhunderts zugeschnitten ist. Das neue Leitbild sollte nicht das von Kugeln, sondern das von Geflechten sein³⁰.

²⁸ Por. M. Hofmann, J. Karin-Patrut, *Einführung in die interkulturelle Literatur*, WBG, Darmstadt 2015.

²⁹ Ibidem, s. 7: „Austausch zwischen den Kulturen und die Tatsache, dass kulturelle Identität nur in diesem Austausch und in der Mischung zwischen Eigenem und Fremdem begriffen werden kann”.

³⁰ W. Welsch, *Was ist eigentlich Transkulturalität?*, [w:] L. Darowska, T. Lüttenberg, C. Machold (red.), *Hochschule als transkultureller Raum? Kultur, Bildung, Differenz in der Universität*, transcript Verlag, Bielefeld 2010, s. 39–66, tu s. 42.

Pojęciem tym równie chętnie opatruje się twórczość pisarzy, o których mowa w niniejszym artykule, i nazywa ją transkulturową³¹, co wydaje się jej zawężeniem w porównaniu do wymienionej wyżej idei interkulturowości pozwalającej spiąć bardzo odległe tradycje literackie.

Nowy termin, na razie w odniesieniu do zmieniającej się rzeczywistości społecznej, wprowadziła Naika Foroutan w badaniach Berliner Institut für empirische Integrations- und Migrationsforschung. Wzorując się na nazwie teatru Shermin Langhoff z Berlina, zaproponowała do charakterystyki współczesnych Niemiec określenie „społeczeństwo postmigranckie”. Zdefiniowała je jako perspektywę analityczną, która pozwala spojrzeć na migrację nie jak na zakończony proces, tylko na proces pozostawiający trwałe ślady. W społeczeństwie, w którym migracja się dokonuje, dochodzi do rozmaitych transformacji, konfliktów oraz budowania nowych tożsamości i te kwestie powinny, zdaniem Foroutan, stać się przedmiotem badań³². Co ciekawe, Shermin Langhoff zapożyczyła określenie „postmigrancki” z dyskursu literaturoznawców z krajów anglosaskich. W Niemczech wydaje się ono mało poręcznym narzędziem w podobnym dyskursie, ponieważ przywraca rdzeń „migrantisch”, przeciw któremu wyraźnie występowali zainteresowani pisarze. Przypomnę znaną wypowiedź Feriduna Zaimoğlu uważającego termin *Migrantenliteratur* za „określenie napawające obrzydzeniem” (*Ekelbegriff*). Powieściopisarz użył nawet bardziej dosadnego sformułowania, wieszcząc tej nazwie nieodwołalnie śmierć: „Migrantenliteratur ist ein toter Kadaver”³³ (literatura migrancka to zdechłe ścierwo).

4. Podsumowanie

Podsumowując, stwierdzić należy, że na dyskusję o literaturze tworzonej po niemiecku przez osoby z innymi niż niemieckie korzeniami oddziaływało wiele czynników: tematyka ich utworów formowana – z jednej strony – przez doświadczenia migracji i socjalizowania w kilku kulturach,

³¹ Por. H. Blumentrath, J. Bodenbug, R. Hillman, M. Wagner-Egelhaaf, *Transkulturalität. Türkisch-deutsche Konstellationen in Literatur und Film*, Aschendorff, Münster 2007. K. Schenk, *Formen des Ich-Erzählens in der inter-/ transkulturellen Literatur*, op. cit.; F. Schulze-Engler, R. Spiller, *Transkulturelle Literaturen in einer globalisierten Welt*, źródło: <http://www.forschung-frankfurt.uni-frankfurt.de/36050469/22-27-Transkulturelle-Literaturen.pdf> [dostęp: 14.12.2017]; T. Specht, *Transkultureller Humor in der türkisch-deutschen Literatur*, Königshausen & Neumann, Würzburg 2011.

³² Por. N. Foroutan, *Was heißt postmigrantisch?*, „Berliner Zeitung”, 12.12.2014.

³³ F. Zaimoğlu, J. Abel, *Migrationsliteratur ist ein toter Kadaver*, [w:] H. Ludwig Arnold (red.) *Literatur und Migration*, „Text+Kritik. Zeitschrift für Literatur” 2006, s. 159–166, tu s. 162.

z drugiej – przez wymogi literackiego obiegu. Wprawdzie badacze usiłowali dość wcześnie zwracać uwagę na wartość artystyczną tej literatury, estetykę, formę, język etc.³⁴, niemniej w rozważaniach zazwyczaj dominował przekaz, że oto interpretuje się teksty przedstawiające życie na obczyźnie pisane w *quasi* reporterskim stylu³⁵. Również nagrody, edycje antologii oraz metafizyk dyskursu naukowego nie zawsze służyły, jak starałam się to pokazać, tej literaturze, chociaż przyczyniły się zapewne do popularyzowania autorów. Rozstrzygnięcia polityczne, czyli głównie odsuwanie w czasie zaakceptowania faktu, że RFN jest jednak krajem imigranckim (*Einwanderungsland*) – przypomnę, że nadreński działacz SPD Heinz Kühn zapowiedział to w swoim memorandum już w 1979 roku – miały znaczenie zarówno dla sytuacji prawnej całej ludności napływowej, w tym pisarzy, ale także dla klimatu w przestrzeni publicznej. Unikanie pojęć sugerujących współmierność literatury autochtonów oraz przybyszów można uznać za jedną z konsekwencji tego stanu rzeczy.

Bibliografia

- Ackermann I., *Als Fremder in Deutschland. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländern*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1982.
- Ackermann I. (red.), *Türken deutscher Sprache. Berichte Erzählungen, Gedichte*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1984.
- Ackermann I., *In zwei Sprachen leben. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländern*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1992 (1983).
- Badura B.A., *Polska literatura pisana po niemiecku. Recepcja literatury na pograniczu kultur na przykładzie powieści Artura Beckera „Das Herz von Chopin”*, „Studia Neofilologiczne” 2015, z. 11, s. 161–173, DOI: <http://dx.doi.org/10.16926/sn.2015.11.10>.
- Berlin-Institut für Bevölkerungsentwicklung (red.), *Ungenutzte Potenziale. Zur Lage der Integration in Deutschland*, Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Berlin 2009.
- Blum-Barth N., *Chamisso-Literatur. Einige Anmerkungen zu ihrer Definition, Provenienz und Erforschung*, „literaturkritik.de rezensionsforum”, źródło: http://literaturkritik.de/id/18242#_ftnref3 [dostęp: 22.11.2017].
- Blumentrath H., Bodenbug J., Hillman R., Wagner-Egelhaaf M., *Transkulturalität. Türkisch-deutsche Konstellationen in Literatur und Film*, Aschendorff, Münster 2007.

³⁴ I. Ackermann, *In zwei Sprachen leben. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländern*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1992 (1983), s. 244.

³⁵ H. Weinrich, *Vorwort*, [w:] I. Ackermann, *Als Fremder in Deutschland...*, s. 9–11, tu s. 11.

- Buras P., *Muzułmanie i inni Niemcy. Republika berlińska wymyśla się na nowo*, Sic!, Warszawa 2011.
- Faure M. -N., *Von der Chamissoliteratur zur Ankunfts-literatur – interkulturelle Literatur und Neubestimmung des Deutschseins*, [w:] A. Warakomska, M. Öztürk (red.), *Man hat Arbeitskräfte gerufen, ... es kamen Schriftsteller. Migranten und ihre Literaturen*, Peter Lang Verlag, Frankfurt am Main 2015, s. 41–56.
- Foroutan N., *Was heißt postmigrantisch?*, „Berliner Zeitung”, 12.12.2014.
- Friedrich H. (red.), *Chamissos Enkel. Zur Literatur der Ausländern in Deutschland*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1986.
- Fundacja Rozwoju, *Oprócz granic*, „Europejskie Doświadczenia. Niemcy”, 30.06.2013, s. 1, źródło: <http://ed.frog.org.pl/component/content/article/102-europejskie-doswiadczenia-niemcy.html> [dostęp: 23.02.2014].
- Hofmann M., Karin-Patrut J., *Einführung in die interkulturelle Literatur*, WBG, Darmstadt 2015.
- Karakaşoğlu Y., *Türkische Arbeitswanderer in West-, Mittel-, und Nordeuropa seit der Mitte der 50er Jahre*, [w:] K.J. Bade i in. (red.), *Enzyklopädie Migration in Europa: vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart*, Schöningh, Zürich 2007, s. 1054–1061.
- Kister S., *Klassenziel erreicht – ohne Auszeichnung*, źródło: <http://www.stuttgarter-nachrichten.de/inhalt.chamisso-preis-wird-eingestellt-klassenziel-erreicht-ohne-auszeichnung.964383b1-3b2c-44e0-98d3-85b7ac2e0388.html> [dostęp: 22.11.2017].
- Knapp R., *Der Mann, der Luft zum Frühstück aß*, „Transfer. Reception Studies” 2018, t. 3, s. 21–23.
- Lachmann G., *Tödliche Toleranz. Die Muslime und unsere offene Gesellschaft. Mit einem Beitrag von Ayaan Hirsi Ali über die Situation der muslimischen Frauen*, Piper Verlag, München – Zürich 2007.
- Madajczyk P., *Między fundamentalizmem a asymilacją. Muzułmanie w Niemczech*, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2015.
- Nawrat M., *Die Realität des Papiertigers*, „Transfer. Reception Studies” 2018, t. 3, s. 25–29.
- Özkan H., Wörle A. (red.), *Eine fremde wie ich. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländerinnen*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1984.
- Reeg U. (red.), *Schreiben in der Fremde. Literatur nationaler Minderheiten in der Bundesrepublik Deutschland*, Klartext, Essen 1988.
- Robert Bosch Stiftung, źródło: <http://www.bosch-stiftung.de/content/language1/html/14178.asp> [dostęp: 29.11.2017].

- Rösch H. (red.), *Migrationsliteratur im interkulturellen Kontext: eine didaktische Studie zur Literatur von Aras Ören, Aysel Özakin, Franco Biondi und Rafik Schami*, Verlag für Interkulturelle Kommunikation, Frankfurt am Main 1992.
- Sarrazin Th., *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unser Land aufs Spiel setzen*, Deutsche Verlags-Anstalt, München 2012.
- Schenk K., *Formen des Ich-Erzählens in der inter-/ transkulturellen Literatur*, [w:] R. Rădulescu, Ch. Baltes-Löhr (red.), *Pluralität als Existenzmuster. Interdisziplinäre Perspektiven auf die deutschsprachige Migrationsliteratur*, transcript Verlag, Bielefeld 2016, s. 47–61.
- Schulze-Engler F., Spiller R., *Transkulturelle Literaturen in einer globalisierten Welt*, źródło: <http://www.forschung-frankfurt.uni-frankfurt.de/36050469/22-27-Transkulturelle-Literaturen.pdf> [dostęp: 14.12.2017].
- Şen F., Aydın H., *Islam in Deutschland*, C.H. Beck Verlag, München 2002.
- Sölçün S., *Literatur der türkischen Minderheit*, [w:] C. Chiellino (red.), *Interkulturelle Literatur in Deutschland. Ein Handbuch*, J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar 2007, (2000), s. 135–152.
- Trojanow I., *Migration als Heimat. Von den literarischen Früchten der Entwurzelung und den Agenten der Mehrsprachigkeit*, „Neue Züricher Zeitung”, 30.11.2009.
- Ulfkotte U., *Der Krieg in unseren Städten. Wie radikale Islamisten Deutschland unterwandern*, Eichborn Verlag, Frankfurt am Main 2003.
- Warakomska A., *Problemy międzykulturowe w Niemczech XXI w. na przykładzie dyskusji o budowie meczetu w Kolonii*, [w:] E. Kuczyński, M. Tomczyk (red.), *Polityka – społeczeństwo – kultura. Niemcy, Austria, Szwajcaria w pierwszej dekadzie XXI wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2013, s. 283–295.
- Warakomska A., *Ruß – von der deutschen Literatur eines Autors mit Migrationshintergrund*, [w:] R. Rădulescu, Ch. Baltes-Löhr (red.), *Pluralität als Existenzmuster. Interdisziplinäre Perspektiven auf die deutschsprachige Migrationsliteratur*, transcript Verlag, Bielefeld 2016, s. 207–227.
- Wehler H.-U., *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1949–1990*, t. 5, C.H. Beck, München 2008.
- Weinrich H., *Vorwort*, [w:] I. Ackermann, *Als Fremder in Deutschland. Berichte, Erzählungen, Gedichte von Ausländern*, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1982, s. 9–11.
- Welsch W., *Was ist eigentlich Transkulturalität?*, [w:] L. Darowska, Th. Lüttenberg, C. Machold (red.), *Hochschule als transkultureller Raum? Kultur, Bildung, Differenz in der Universität*, transcript Verlag, Bielefeld 2010, s. 39–66.

- Woellert F., Klingholz R., *Neue Potenziale. Zur Lage der Integration in Deutschland*, Berlin-Institut für Bevölkerung und Entwicklung, Berlin 2014.
- Wrobel D., *Interkulturelle Literatur und Literaturdidaktik. Kanonbildung und Kanonerweiterung als Problem und Prozess*, „Germanistische Mitteilungen“ 2008, z. 68, s. 27–35.
- Zaimođlu F., Abel J., *Migrationsliteratur ist ein toter Kadaver*, [w:] *Literatur und Migration*, red. Heinz Ludwig Arnold, „Text+Kritik. Zeitschrift für Literatur“ 2006, s. 159–166.

Von der Gąstarbeiterliteratur zur interkulturellen Literatur in der deutschen postmigrantischen Wirklichkeit

Zusammenfassung

In dem Artikel wird kurz der historische Hintergrund der Immigration nach Deutschland sowie der Einfluss der politischen Diskussion auf den Wechsel der Wahrnehmung der Migranten in diesem Land dargestellt. Anschließend werden die Auswirkungen dieses Diskurses auf die Herausbildung literaturwissenschaftlicher Theorien erörtert und literaturwissenschaftliche Begriffe zur Definition der Migrantenliteratur dargestellt. Des Weiteren werden die Hauptmotive der analysierten Literatur und Fragen ihrer Rezeption erklärt.

Schlüsselwörter: Gąstarbeiterliteratur, interkulturelle Literatur, postmigrantische Wirklichkeit, neue deutsche Literatur.

From Guest Worker Literature to Intercultural Literature in German Post-Migrant Reality

Summary

The article briefly presents the historical background of emigration to Germany and the impact of political discussion on the change in the perception of emigrants to this country. Next, the connections of this discourse with the construction of literary theories will be shown followed by a few definitions explaining the title of the paper, the main motifs of the discussed literature and issues related to its reception.

Keywords: guest worker literature, intercultural literature, post-immigrant reality, new german literature.